ҸӘФӘР ХӘНДАН

Гочаман әдиб

(А. Шаигин анадан олмасынын 75 иллийи мүнасибәтилә)

Әдәби ичтимаиййәтимиз гочаман әдиб вә көзәл инсан олан Абдулла Шаигин анадан олмасынын 75 иллийини гейд эдир. Там ярым әср языб-ярадан истеʼдадлы сәнәткар өз әсәрләринин идея истигамәти илә әдәбиййатымызын демократик ҹәбһәсинә мәнсуб олмуш, реализм йолларында ирәлиләмиш, орикинал әсәрләрилә охучуларын хатириндә силинмәз из бурахмышдыр.

1905-чи ил ингилабындан сонра илк шеирләрини чап этдирән шаир, әсәрләриндә халг мәнфеини мүдафиә этмиш, Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулдугдан сонра ени әдәбиййатымызын инкишафында чох мүһүм рол ойнаян Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, Сүлейман Сани Ахундов, Ҹ. Ҹаббарлы, Әли Нәзми вә башга демократ язычыларымызла янашы фәалиййәт көстәрәрәк, бир совет язычысы кими шөһрәт газанмышдыр.

Абдулла Шаиг Талыбзадә 1881-чи ил феврал айынын 12-дә Тифлис шәһәриндә анадан олмушдур. Он доггузунчу әсрин 80-чы илләриндә бурада ени мәктәбләр, мәдәни-маариф мүәссисәләри, рус реалист әдәбиййатынын, элэчә дә М. Ф. Ахундов вә онун галәм йолдашларынын нәчиб әнʼәнәләрини давам этдирән сәнәткарлар, мүәллимләр вә мәдәниййәт хадимләри вар иди. Маариф-мәдәниййәт саһәсиндәки ениликләри көрән маарифпәрвәр алимләр өз ушагларыны моллаханалара, руһани мәктәбләринә дейил, ени типли мәктәбләрә гойурдулар. Белә бир хошбәхтлик Абдулла Шаигә дә нәсиб олмушду. Атасы ону рус мәктәбинә гоймушду. Ушаг яшларындан бәдии әдәбиййата мараг көстәрән А. Шаиг реалист Азәрбайчан язычыларынын, һабелә Шәрг шаирләринин әсәрләрини дә охуюб өйрәнмәйә башламышды.

Лакин А. Шаиг рус мәктәбиндә тәһсилини ахырадәк давам этдирә билмәди. Аиләдә баш верән ихтилаф үзүндән 1893-чү илдә анасы илә бирликдә Ирана (Хорасана) кетмәйә мәҹбур олду. Феодал-патриархал керилийи илә нәзәри ҹәлб эдән Хорасан мүһити Тифлисин мәдәни һәятындан айрылан кәнч Шаиги дарыхдырырды. Хорасанын кеਰидә галмыш көһнә үсуллу мәктәбләри шеʼрә, әдәбиййата бөйүк һәвәс көстәрән А. Шаиги мәʼнәви ҹәһәтдән тәʼмин этмирди.

Хорасандакы едди иллик тәһсил нәтиҹәсиндә фарс дилини өйрәнән А. Шаиг, рус әдәбиййатыны мүталиә этмәйи дә унутмурду. Шаир «Көһнә дүня» адлы хатиратында («Азәрбайҹан» журналы, 1954, № 11) һәятынын бу дөврү һаггында кениш вә мараглы мәʼлумат верир. Бу мәʼлуматдан өйрәнирик ки, нисбәтән габагчыл көрүшлү мүәллимләрдән Мирзә Юсиф, Абдулла Шаигин истеʼдадыны һисс эдиб онунла мәшғул олмуш, бәдии ярадычылыг саһәсиндә инкишафына көмәк этмиш, фарсча дейил, азәрбайҹанча язмаға һәвәсләндирмишдир.

Шаигин нә бу дөврдә русчадан Азәрбайҹан дилинә тәрҹүмә этдийи әсәрләр, нә дә 1905-чи ил ингилабындан әввәл яздығы орикинал шеирләр топланыб нәшр эдилмәмишдир. Шүбһәсиз, һәм А. Шаиг ярадычылығынын, һәм дә әдәбиййат тарихимизин өйрәнилмәси үчүн бу нәшрин бөйүк әһәмиййәти оларды.

Ийирминчи әсрин әввәлләриндә Бакыя кәлән вә 1903-чү илдән Сабунчуда, едди нөмрәли шәһәр мәктәбиндә, даһа сонра реални мәктәбдә мүәллимлик эдән А. Шаигин әдәби инкишафында Бакы мүһитинин бөйүк тәʼсири олмушдур. О, мүәллимлийи илә янашы ярадычылығыны давам этдирир, ичтимаи-мәдәни ишләрдә чалышыр, дәрс китаблары языр, мүәллимләр гурултайында иштирак эдирди. «Ушаг көзлүйү», «Икинчи ил» «Күлшәни-әдәбиййат», «Күлзар», «Милли гәраәт», «Гәраәт китабы», «Дөрдүнчү ил» кими дәрсликләр Азәрбайҹан маарифи тарихиндә хүсуси әһәмиййәтә маликдир. Бу дәрсликләрдә Азәрбайҹан, рус, Шәрг вә дүня әдәбиййатынын бир сыра көркәмли нүмайәндәләри һаггында йығчам мәʼлумат, онларын әсәрләриндән мараглы парчалар верилмишдир.

Әсасән 1905-чи ил рус ингилабындан сонра ана дилиндә дәрслик язмаг имканы әлдә эдән мүәллифләр сырасында А. Шаиг, һәлә бу ингилабдан әввәл гейри-рәсми шәкилдә өз шакирдләрини вәтәнпәрвәрлик руһунда язылмыш әсәрләрлә таныш эдирди. О, габагчыл рус язычыларынын бу руһда язылмыш әсәрләрини Азәрбайҹан дилинә тәрҹүмә эдиб дәрс просесиндә ушаглара өйрәдир, зүлм вә истибдад әлейһинә язылмыш шеирләриндән парчалар охуюрду. Чар сензурасы вә маариф нәзарәтиндән хәбәрсиз көрүлән бу ишләр, А. Шаигин мүәллимликдән харич олунуб мәсʼулиййәтә ҹәлб эдилмәси тәһлүкәсини артырырды. Буна бахмаяраг о, бу ишдән чәкинмирди.

А. Шаиг тәхминән отуз ил мүәллимлик эдир. Азәрбайҹанда Совет һакимиййәти гурулдугдан сонра онун адына тәʼсис олунмуш «Шаиг мәктәби» Бакынын нүмунәви мәктәбләриндән биринә чеврилир. Гочаман мүәллим сонралар бир сыра али мәктәбләримиздә, о ҹүмләдән В. И. Ленин адына Азәрбайҹан Дөвләт Университетиндә Азәрбайҹан дили вә әдәбиййатындан дәрс дейир, 1935-чи илдә хәстәләндийи үчүн педагожи фәалиййәтини даяндыраряг дөвләт тәгаүдүнә кечир.

Абдулла Шаиг бир язычы кими 1905-чи ил рус ингилабындан сонра танынмаға башлайыр. Әдибин «Мәктуб етишмәди» (1908), «Көч» (1910), «Интиһармы, яшамагмы?» (1910), «Дурсун» (1911), «Көбәләк» (1912), «Пирин кәрамәти» (1912) кими әсәрләри реализмин көзәл нүмунәләриндән иди. А. Шаиг һеч бир нәсримизи тәглид этмәдән орикинал ярадычылыг йолу илә йүксәлирди. Дәрин һәят мүшаһидәсинин мәһсулу олан «Көч» кими реалист һекайәләрдә һәм дә гүввәтли бир романтика варды.

Бир шаир кими әдәби фәалиййәтә башлаян Шаигин илк романтик шеирләриндә һәятдан шикайәт мотивләри гүввәтлидир. Бу шикайәт шаирин өз һәятындакы «мәһзун фәрядлар»ла әлагәдар олса да, сырф нитим характердә дейилдир. Ону дүшүндүрән вә нараһат эдән әсас мәсәлә доғма халгынын буржуа-мүлкәдар үсул-идарәси заманындакы ағыр, ишкәнчәли һәятыдыр. Ичтимаи һәятдакы һагсызлыглары инҹә шаир гәлбилә дуян А. Шаиг, эйни заманда онларын арадан галдырылмасына чарә ахтарыр. Лакин о, әсл чарәни тапа билмәдийиндән, бәʼзән үмидсизлийә, һәтта бәдбинлийә гапылырды. Онун үмид илә кәдәр арасындакы көнлү «гырыг бир рүбаб кими мәләйир»сә дә, шаирин бу вәзиййәтиндә кәләҹәйә бир инам һисс олунур. Буна көрә дә ичтимаи һәятдакы һагсызлыға һәср олунмуш шикайәт мотивләри кет-кедә үсянкарлыг һиссләринә, гүввәтли эʼтиразлара чеврилир. Шаир әтрафы бүрүйән зүлмәтлә «сүбһә гәдәр чарпышмаг» истәйир. Вәтән вә халг мәһәббәти ону бу мүбаризәйә руһландырыр, гәләбәйә инамыны артырыр:

Инаныն, достларым, мәнә инаныն,
Бир заман мәһв олар бу истибдад.
Галар анҹаг бу зүлмдән бир ад.
Утаныն, инди зүлмдән утаныն!

1905-чи ил ингилабынын мәғлубиййәтиндән сонра иртиҹа гүввәтләнирсә дә А. Шаиг тәслим олмаг

истәмир, «булутлара бүрүнән күнәши» ахтарыр, халгын азадлығыны онда көрүрдү. «Һәр шей көһнә» (1909) ше'ри бу чәһәтдән характерикдир. Һәмин шеирдә ашағыдакы мисралары охуюруг:

Үрәк гыран гара күндән чаһан тапармы нәчат?
Бу ер, бу көй, бу күнәш көһнә, бу һәят көһнә!
Ирадә көһнә, шүур көһнә, каинат көһнә!
Бу көһнәликләр ичиндә доғармы шанлы һәят?

Ахыб кедир буланыг чай кими гара дөвран,
Нечин бу халгларын һаггы олмада памал?
Етиш, етиш дада сән, эй үмид, эй истигбал!
Бу зилләт илә кечинсинми бөйлә ганлы заман?

Кечәм сөнүк, енә көйләр булутлудур, һейһат!
Нә олду дадлы о пейманлар, әдл, үнсиййәт?
Булутлара бүрүнән эй күнәшли һүрриййәт!
Битир бу зүлмләри, вер чаһана шанлы һәят!

Бу шеирдәки суал вә нидаларын мә'насы бөйүкдүр. А. Шаигин романтик шеирләринә хас олан белә суалларда шикайәт, үмид, арзу, е'тираз вә тәәссүф кими мүхтәлиф дуйғулар бир-бирилә бағлы шәкилдә верилсә дә, шаирин демократик көрүшләри айдындыр. О, азадлыг ахтарыр, амма тапа билмир. Буна көрә дә онун сәсиндә бир кәдәр дуюлмагдадыр. Азадлыг уғрунда вурушан, ингилаб байрағыны бир ан белә ерә гоймаян мүбариз инсанларын, пролетариат вә онун партиясынын бөйүк әмәлләрилә яхындан таныш олмамаг бу ахтарыш йолларында шаири чәтинликләрә салыр. О, «Заманын ингилабчыларына» (1910) хитабән «Һардасыз, эй вәтән гайғычылары?!» дейә онлары ахтарыр. Бу ахтарыш йолларында шаир һәят һәгигәтинә кет-кедә яхынлашыр, онун хәялында реал лөвһәләр даһа кениш ер тутмаға башлайыр. А. Шаиг сатирик шеирләр дә языр. Истәр ийирминчи әср әдәбиййатында, истәрсә дә совет дөврүндә сатира язан шаирләримизин һамысында бөйүк халг шаири М. Ә. Сабирин тә'сири өзүнү көстәрмәкдәдир. Бу чәһәти биз А. Шаиг ярадычылығында да көрүрүк.

М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, Һәсәнбәй Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә башга язычыларымыза һәср етдийи мәгалә вә шеирләриндә А. Шаиг реалист әдәбиййатымыза йүксәк гиймәт вермишдир. Хүсусән Сабирин ярадычылығындакы ингилаби идеялар, садәлик, хәлгилик онун нәзәрини даһа чох чәлб етмишдир. А. Шаигә көрә, Сабир «Әдәбиййатда ени бир чығыр ачан», «ени бир аләм» ярадан даһи бир сәнәткардыр. Бөйүк халг шаиринә иттиһаф етдийи «Сабирә» (1912) адлы ше'риндә: «Сабирим, йох, сән өлмәдин, дирисән!» дейән А. Шаиг ону «ше'рин, сәнәтин чичәйи» адландырыр, әбәди яшаячағына инаныр. Бу, һәмин дөврдә Сабири «назим» адландыран, шеирләриндәки йүксәк сәнәткарлығы инкар едән буржуа естетләринә кәскин бир чаваб иди. Өз устадынын йолу илә кетмәк истәйән А. Шаиг, Сабирин мәшһур «Әкинчи» ше'ринә нәзирә олараг яздығы «Әкинчи вә хан» (1913) сатирасында синфи мүбаризәнин конкрет бир лөвһәсини сабиранә вермәйә чалышмышдыр. А. Шаиг әкинчинин дилиндән языр:

Әсди гара ел чәлтийи, бостаны совурду,
Бу фәгр вә зилләт нечә илдир бизи йорду.
Ягмады ягыш, янды тахыл, чүмлә күл олду.
Бир дәнә әлә кәлмәди һеч, хан, сәнә гурбан,
Нә дары, нә чәлтик, нә дә бостан, сәнә гурбан.

Бу мисралар Сабирин ше'риндә «Әсди гара ел чәлтийә, бостана нә борчум» дейән ханла әкинчи арасындакы мүнагишәни хатырлатмагдадыр. Сабир ханын, Шаиг исә әкинчинин мүрачиәтилә реал сәһнә яратмышдыр.

А. Шаигин бә'зи шеирләриндә кәдәр, гүссә, сызылты дуюлса да о, әсасән никбин бир шаирдир. Кәләчәйә, хошбәхт күнләрә инам бу никбинликдә башлыча лейтмотивдир. Шаирин хәялында чанланан кәләчәк

— ичтимаи һәятдакы кәркин чарпышмаларын нәтичәсиндә яранаҹаг азад бир һәятдыр. Бу һәят уғрунда «одлу мәтин аддымларла» ирәлиләйән кәнчләр сырасында шаир өз оғлуну да көрмәк истәйир вә охучуларына дейир ки:

Ирәлидә инан ки, бир чәннәт кими һәят вар,
Сабаһ күнәш орда доғар, сәадәт орда парлар.

Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гуруулдугдан сонра гочаман шаир арзуларына чатды. Ени сосялист һәятымызын чичәкләнмәсиндән доған севинч һисси онун Совет һакимиййәти илләриндә яздығы әсәрләринин әсас руһуну тәшкил етди. Илләр бою халгынын хошбәхт күнләрини арзулаян, бүтүн ярадычылыгларыны халг ишинә сәрф едән Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, М. С. Ордубади, Ч. Чаббарлы кими демократик язычыларымызла бир сырада А. Шаиг дә ени совет әдәбиййатымызын йүксәлиши үчүн бүтүн гүввәсини сәрф етмәйә башлады.

Бу көрдүйүн шән-шән елләр бизимдир.
Гарлы дағлар, чошғун селләр бизимдир.

кими шеирләрилә о, азад халгынын шән һәятыны тәрәннүм едирди. Шаиг «Азадлыг пәрисинә», «Әмәк пәрисинә», «Сәнәт нәғмәси», «Әмәкчи гадынлара», «Кәнчләрә» кими шеирләриндә ингилабын илк илләриндә охучулары марагландыран актуал мәсәләләрдән язырды. Сонракы илләрдә шаир «Зәрбәчи», «Аилә һәятымын он алты иллийи», «Самур каналы», «Дөйүш нәғмәси», «Вәтән нәғмәси», «Зәфәр нәғмәси», «Бөйүк һәят», «Сүлһ вә азадлыг дүшмәнләринә» кими шеирләриндә бүтүн дүнядa сүлһ вә демократиянын истинадкаһы олан Совет Вәтәнимизин, партия вә һөкумәтимизин сиясәтини тәрәннүм едир. Шеирләринин бириндә совет һәятыны баһарла мугайисә едән шаир сәмими үрәк сөзләрини демәклә белә бир нәтичәйә кәлир:

Эй баһар, бағындан дәрмишәм салхым,
Һәр мейвән даллыдыр, ширин, мейхошдур.
Анчаг бу шән өлкәм, бу азад халгым,
Сәндән дә шириндир, сәндән дә хошдур!

Әсасән лирик шеирләр мүәллифи кими танынан А. Шаигин епик әсәрләри дә вардыр. 1908-чи илдә яздығы «Әдһәм» поемасында А. С. Пушкин вә М. Ю. Лермонтовун чәнуба аид шеир вә поемаларындан илһам алан шаир, Гафгаз халгларынын һәятындан реал лөвһәләр вермишди. Совет дөврүндә яздығы «Гочполад» поемасы исә ингилабдан әввәлки Азәрбайчан кәндиндә кедән синфи мүбаризәдән бәһс едир. Шаир, ханларын зүлмүндән гейзә кәлиб дағлара чәкилән ел гәһрәманларынын истисмарчылара гаршы мүбаризәсини, халг ичәрисиндән чыхмыш бу гәһрәманларын әфсанәви икидликләрини тәсвир етмәклә Гочполад, Аслан, Күляз, Чимназ, Тохтамыш, Гызханым кими образлар яратмышдыр. О, көстәрмишдир ки, гачагчылығын мүвәффәгиййәтсизлийи кениш халг күтләләрилә әлбир мүбаризә апарылмамасындадыр. Одур ки, поеманын мүсбәт гәһрәманларындан ашыг Тохтамыш, Полада мәсләһәт кәрәк дейир ки:

Оғул, бир сөзүм вар, сөйләйим сәнә:
Сечилмиш икидләр топла дәстәнә.
«Тәк әлдән сәс чыхмаз» демиш аталар,
Елдә сел күчү вар, гулаг ас мәнә.

Халга архаланан Полад гәләбә чалыр, ханы вә онун адамларыны тәслим олмаға вадар едир.

Поемада һеча вәзнинин мүхтәлиф нөвләриндән, халг ярадычылығы нүмунәләриндән, лирик рич'әтләрдән, һашийәләрдән истифадә едилмиш, көзәл тәбиәт тәсвирләри верилмишдир. Халга дәрин мәһәббәт бәсләйән шаирин мәгсәди садәчә олараг кечмишин гара күнләрини ядa салмаг дейил, әйни заманда бугүнкү кәнчлийи вәтәнә, халга мәһәббәт руһунда тәрбийә етмәкдир.

А. Шаигин нәср әсәрләри даһа орикиналдыр. Онун «Мәктуб етишмәди» һекайәсиндән тутмуш «Араз» романынадәк бүтүн нәср әсәрләриндә реализм гүввәтләндир.

«Мәктуб етишмәди» (1908) һекайәсиндә ийирминчи әсрин әввәлләриндә Бакы пролетариатынын ағыр мадди вә мә'нәви һәятынын реал бир лөвһәси тәсвир олунмушдур. Капитализм чәмиййәтиндә инсана гиймәт верилмәмәси һуманист язычыны дүшүндүрмүшдүр. Шаиг, о дөврдә

пролетариатын ингилаби мүбаризәсини вә габагчыл фәһләләрин характер чизкиләрини көрмәсә дә, Гурбан образында пролетариата һүсн-рәғбәти вә Һачы Гулунун шәхсиндә капиталистләрә дәрин нифрәти ачыг көстәрмишдир.

А. Шаигин бә'зи нәср әсәрләриндә дәрин һәят мүшаһидәси гүввәтли бир лирика илә ифадә олунмушдур. «Көч» (1910) әсәриндә бу чәһәт даһа айдын көрүнмәкдәдир. «Кәнд һәятында, тәбиәтин о зәнкин вә кениш гучағында нә гәдәр чанлы лөвһәләр, унудулмаз хатирәләр вардыр! Ушаглыгдан гәлбимин дәринликләриндә из салмыш о рәнкарәнк, о гиймәтли вә силинмәз хатирәләр!...» — дейән әдиб чанлы халг данышыг дилиндән истифадә едәрәк йығчам һекайәләр яратмышдыр. «Оба», «Алачығымыз», «Мәшғәләләрим», «Сәһәрләрим, ахшамларым», «Кәрим баба», «Айрым гызы» вә саир мараглы башлыглара бөлүнән «Көч» һекайәси охучуларда нәчиб һиссләр, Азәрбайчанын садә адамларына, зәнкин тәбиәтинә мәһәббәт дуйғулары тәрбийә едир.

«Көч» һекайәсиндә Кәрим баба вә Айрым гызы кими долғун, реал образлар вардыр.

Әдибин «Интиһармы, яшамагмы?» һекайәсиндә исә реалист әдәбиййатымыз үчүн характер олан халглар достлуғу мөвзуу гәләмә алынмышдыр. Бир-бирини өлүмдән гуртаран Асланла Ованес симасында ермәниләрлә азәрбайчанлылар арасындакы гәдим достлугдан бәһс едән вә Ованесин дилилә: «Аслан, әсрләрдән бәри биз дин айры гардашыг»—дейән язычы һекайәни: «Бизи гуртаран арамызда олан бөйүк достлугдур» сөзләрилә битирир.

А. Шаиг өз халгыны дәрин бир мәһәббәтлә севир. Доғма халгыны севмәйән, онун дилинә, әдәбиййатына, мәдәниййәт, адәт вә ән'әнәләринә юхарыдан бахан космополитләр онун һәлә социалист ингилабындан габагкы әсәрләриндә нифрәтлә дамғаланмышдыр. «Кәпәнәк» һекайәси белә бир мөвзуя һәср олунмушдур. «Өз кәйфимләримиздән лап зәһләм кедир. Доғрусу башы папаглы, үст-башындан кәндлилик төкүлән адамлары көрмәйә һеч көзүм йохдур» дейән, Авропа варлыларынын адәт-ән'әнәләринә пәрәстиш едән Гулу бәй бу һекайәнин мәнфи гәһрәманыдыр. Язычы белә адамларын өз ата-аналарына алчаг нәзәрлә бахдыгларыны сонсуз нифрәтлә гаршылайыр. Һекайәдәки бир диалогда онларын учуруму кедән йолу мә'налы шәкилдә ифадә олунмушдур: «Гулу бәй, һарая кедирик? Бу йол ки, бизи гәбристана апарыр,—дедим.

— Бәли, — деди, — һеч билмәдән сизи бурая гәдәр кәтирдийим үчүн үзр истәйирәм».

Бу сөзләрин мәчази мә'насы вардыр. Космополитләрин кор-коранә кетдикләри йолун агибәти беләдир. Әдиб бир сыра һекайәләриндә инкишафа мане олан дини-мөвһумата, авамлыға, көһнәлийә гаршы чыхыр. «Пирин кәрамәти» кими һекайәләр языр. Һәкимә кетмәк әвәзинә пирә кедән вә нәтичәдә: «Сағ кетдим, өлү гайытдым» дейән авамларын фәлакәтинә сәбәб олан пирләр бу кичик әсәрдә инандырычы бир сурәтдә ифша едилмишдир!

А. Шаигин совет дөврүндәяздығы «Анабачы», «Вәзифә», «Гаракилис хатирәси», «Өзү билсин, мәнә нә!» кими һекайәләриндә кәнчлийин тәрбийәси, зәһмәткешләрин мадди һәятынын яхшылашмасы, әмәйин шәрәф ишинә чеврилмәси вә саирәдә мүасир һәятымызын бә'зи актуал мәсәләләри өз бәдии ифадәсини тапмышдыр.

А. Шаигин «Дурсун» повестиндә буржуа чәмиййәтиндәки аилә-мәишәт позғунлуғундан бәһс олунур. Дурсунун гоча яшларында евләнмәк фикринә дүшмәси вә беләликлә дә өз аиләсини дағытмасы охучуларда һәм она, һәм дә онун тәмсил етдийи адамлара гаршы нифрәт һисси ояндыр. Бөйүк бир аиләнин кәдәринә, фачиәсинә сәбәб олан бу һадисәни һәйәчансыз охумаг мүмкүн дейилдир. Пул күчүнә, рүшвәт йолу илә, дин вә шәриәт наминә өз ярамаз «планларыны» һәята кечирән Дурсун тәкчә арвад-ушағынын фачиәсинә сәбәб олмур. О, ейни заманда аз яшлы Күллүнү өз севкилисиндән айырыб һәр ики кәнчи көзү яшлы гоюр, ган давасы нәтичәсиндә «намус» уғрунда адам өлдүрән Сәфәр (Дурсунун оғлу) Сибирә сүркүн едилир, онун севкилиси Зәһра да бу фәлакәтзәдәләрә гошулмалы олур. Фәлакәтләр, «намус давалары» бунунла битмир. Нәтичәдә бу ганлы һадисәләрә сәбәб олан Дурсун да өлдүрүлүр. Язычы көстәрир ки, бу фачиәләри доғуран ичтимаи гурулуш дәйишдирилмәлидир. О, «Русиянын кениш саһилләриндән ашыб дашараг һәр тәрәфә яйылмагда олан ингилаб далғаларынын» Гафгазы бүрүмәси, һәр ердә гурулуша гаршы нүмайиш вә тә'тилләрин башланмасындан да данышыр. Лакин бунлара повестдә аз ер верилдийиндән, һабелә әсәрин сүжет хәтти илә бағланмадығындан истәнилән тә'сири бағышламыр. Бунунла белә, әдибин сияси-ичтимаи мәсәләләрлә кетдикчә даһа чох марагландығыны «Әсримизин гәһрәманлары» адлы романында нисбәтән айдын шәкилдә көрүрүк.

Бу роман буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндә аталар-оғуллар проблеминин тәсвиринә һәср олунмушдур.

Язычы аталар вә оғулларын пул һәрислийи вә мәишәт позғунлуғу үзүндән инсани һиссләрини, аилә вә өвлад мәһәббәтини, халга, вәтәнә хидмәти тамамилә унутдугларыны, чыхылмаз бир батаглыға дүшдүкләрини тәсвир етдикдән сонра әсас һадисәләри Бакыда буржуазиянын инкишаф етдийи ийирминчи әср шәраитинә кечирир, нәвәләрин—Әшрәфин фәалиййәтинә кениш ер верир. Ярандығы күндән чүрүмәйә доғру кедән Бакы буржуазиясындан ени нәслә—Әшрәфә мәишәт позғунлуғу, сәрхошлуг, әйяшлыг кими ярамаз сифәтләр кечмишдир. Һәлә атасынын сағлығында Москвада охуян Әшрәф чохлу пулу әйш-ишрәтә сәрф едир. Атасынын өлүмүндән сонра вар-дөвләтә саһиб олан кәнч Әшрәф даһа да позғунлашыр вә нәтичәдә, әдибин дедийи кими «юбка гурбаны» олур. Романда варланма хәялы илә яшаян Әһмәд кими кәнчләр дә әсәрин бу башы бәлалы «гәһрәманлары» сырасына дахил едилмишдир.

Лакин буржуа чәмиййәтиндә ингилаби һәрәката гошулуб партия сыраларында фәалиййәт көстәрән Зәки кими кәнчләр дә вардыр. Онлар чар үсул-идарәсини алт-үст етмәк үчүн чалышыр, мүбаризә чәбһәләриндә гәһрәманчасына һәлак олурлар. Язычы азадлыг вә ингилаб гурбанларынын шәрәфли өлүмүнү «юбка гурбанларынын» шәрәфсиз агибәтинә гаршы гоюр. Тәәссүф ки, Зәки вә онун мүбаризә йолдашларынын биткин бәдии образлары ярадылмамышдыр. Бу мүсбәт гәһрәманларын дахили портретләри, аилә-мәишәт тәрзи, психоложи аләмләри верилмәдийиндән онлар охучуну дәриндән дүшүндүрмүрләр. Бу кәсирләринә бахмаяраг романын әдәбиййатымызда тарихи мөвгеи вардыр. А. Шаиг бу романы мүсаватын иш башына кечдийи бир дөврдә тамамламыш; Әшрәф симасында буржуазиянын рәзил образыны яратмышдыр. Бу әсәрин 1918-чи илдә тамамланмасы да диггәтәлайиг бир һадисә кими гиймәтләндирилмәлидир.

Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында Бакы пролетариатынын ерли буржуазия вә чар мүтләгиййәтинә гаршы апардығы тарихи мүбаризә мөвзуу Совет һакимиййәти илләриндә гочаман әдиби дүшүндүрмүшдүр. О, ярадычылығында мүһүм ер тутан «Араз» романыны язмышдыр.

«Араз» романы мүһүм бир дөврү әһатә етмәкдәдир. Бакы пролетариатынын бир синиф кими мүбаризә мейданына атылдыгдан сонра илк чыхышларындан епизодлар верән язычы он доггузунчу әсрин икинчи ярысына нәзәр салса да Аразла алагәдар олан әсл һадисәләр ийирминчи әсрин әввәлләриндә чәрәян едир. Язычы мүтләгиййәтә гаршы мүбаризә апаран гәһрәманларын фәдакарлығыны тәрәннүмлә янашы, буржуа нүмайәндәләрини ахырадәк ифша етмәйә чалышыр. Охучу, Аразы вә онунла бағлы олан һадисәләри мараглa изләйир.

Араз Бакы нефт мә'дәнләриндә

чалышан фәһләдир. Ушаг яшларындан зәһмәтә алышан, капиталистләрә дәрин нифрәт бәсләйән Араз, шаһиди олдуғу һагсызлыглара дөзмәйәрәк пролетариатын мүтәшәккил мүбаризәсинә гошулур. О, ерли буржуазиянын бүтүн чиркинликләрини Аслан бәй симасында көрүр. Чар мәһкәмәләриндәки рүшвәтхорлуг, әдаләтсизлик, Араз кими фәһләләри һәйәчана кәтирир. Белаликлә, айры-айры фәһләләрдә нифрәт һисси кеткедә артыр. Язычы әсәрин сон һиссәләриндә фәһлә тә'тилләриндә Аразын фәал иштиракыны тәсвир эдир. Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында ингилабчы фәһләләрин сыралары кетдикчә мөһкәмләнир, ени-ени ингилабчылар нәсли мейдана чыхыр.

А. Шаиг мүсбәт гәһрәманлары даһа габарыг көстәрмәк үчүн онларын мүбаризә апардыглары чәбһәнин мәнфи нүмайәндәләрини дә гүввәтли, һийләкар, бачарыглы адамлар кими тәсвир эдир. Үздә фәһләләрә өзүнү дост кими көстәрән, әсл һәгигәтдә исә сатгын олан икиүзлүләр, инсанлыг һиссини итирмиш хәфиййәләр, йохсулларын фәлакәтләриндән зөвг алан варлылар романда реал вә чанлы верилмишдир. Ингилаби мүбаризәнин мүхтәлиф үсулларыны тәсвир эдән язычы чохлу архив сәнәдләри вә хатирәләрдән дә истифадә этмишдир. О, тарихи һадисә вә шәхсиййәтләрин садәчә тәсвирини вермәмиш, бөйүк үмумиләшдирмә йолу илә типик вә характер һадисәләр вә образлар яратмышдыр.

Араз ингилаби мүбаризәләрдә енилмәз бир ингилабчы олмушдур. О, чарын адамларына чох кәскин чаваб верир. — Араз кимдир?—суалына горхмадан:—Мәнәм,—дейән Аразы «чар дүшмәнләри кедән ерә» апармаг истәдикдә о, даһа гәти бир чиддиййәтлә дейир:

— Чар дүшмәнләри фабрикә кедир. Әкинә, баға, бостана, һәтта мәктәбләрә, идарәләрә дә кедир. Сиз мәни буларын һансына апарырсыныз?

Арыг, узун бойлусу ачы-ачы күләрәк:

— Сән ән мүһүм оланыны унутдун... Зинданларда, сүркүнләрдә чүрүмәйә дә кедир, — деди, Араз гүруруну позмаяраг:

— Азадлыг йолунда бизи һеч бир шей горхуда билмәз, Кедәк! Дуся, мәним палтарымы вер!—дейә бағырды.

Белаликлә, Араз һәбсханая да мәрдликлә кедир.

Романда сияси һәят фонунда ики аиләнин һәяты да кениш тәсвир эдилмишдир. Бунлардан бири Аразын, дикәри исә Аслан бәйин аиләсидир. Бунлары мүгайисә йолу илә язычы пролетар вә буржуа аиләләринин характер хүсусиййәтләрини верир.

Һәр ики аиләдә бөйүйән кәнчләрин талеи романын сон һадисәләриндә әтрафлы тәсвир эдилир. Аразын оғлу Поладын симасында биз кәләчәкдә Аразы әвәз эдә билән бир ингилабчыны көрүрүксә, Варис симасында Аслан бәйдән даһа мәнфи бир чани вә әйяшла таныш олуруг. Белаликлә, аилә-мәишәт мәсәләләринин тәсвириндә дә бөйүк кәләчәйи олан фәһлә синфинин, тарихән өлүмә мәһкум эдилмиш буржуазиядан фәрги вә үстүнлүкләри көстәрилир.

«Араз» романы Абдулла Шаигин башга нәср әсәрләринә нисбәтән дил, ифадә тәрзи, бәдии хүсусиййәтләри вә сияси-фикри чәһәтдән инкишаф этдийини көстәрир. Мараглы бир композисияя малик олан әсәр кәркин конфликтләр, ядда галан сурәтләр, реал һадисәләрлә зәнкиндир. Әсәрин бә'зи ерләриндә, хүсусән тарихи һадисәләрин тәсвириндә риторик парчалара раст кәлириксә, бунлар романын үмуми гиймәтини һеч дә азалтмыр. Охучу һадисәләри марагла изләйир, мәнфи типләрә нифрәт этмәклә, мүсбәт гәһрәманлара һүсн-рәғбәт бәсләйир.

Гочаман әдибин белә бир ингилаби мөвзуу мүвәффәгиййәтлә гәләмә алмасы фәрәһли һадисәдир.

«Араз» 23 апрел 1932-чи илдә ҮИК (б) П Мәркәзи Комитәсинин «Әдәби-бәдии тәшкилатларын енидән гурулмасы һагтында»кы тарихи гәрарындан сонра ени йүксәлиш дөврүнә дахил олан Азәрбайчан совет әдәбиййатынын яхшы нүмунәләриндәндир. Бу дөврдә роман жанрынын көзәл нүмунәләрини ярадан М. С. Ордубади, Сүлейман Рәһимов, Һ. Меһди, Мир Чәлал, Әли Вәлиев, Ә. Әбүлһәсән вә башга язычыларымызла бир сырада А. Шаиг дә Мәркәзи Комитәнин гәрарындан руһланараг даһа долғун әсәрләр үзәриндә ишләйир ки, «Араз» да белә бир ярадычылыг дөврүнүн мәһсулу иди.

А. Шаигин бир нечә драм әсәри дә вардыр. Ингилабдан әввәл «Көзәл баһар», «Интигамчы хоруз», «Бир саатлыг хәлифә», «Идеал вә инсанлыг» кими ушаглара мәхсус кичик драмалар язан әдиб, бу саһәдәки фәалиййәтини Совет һакимиййәти илләриндә инкишаф этдирмиш, «Вәтән», «Хасай», «Элоғлу» кими ушаг драмалары илә бир сырада «Илдырым», «Нүшабә» «Алданмыш улдузлар» кими бөйүк һәчмли сәһнә әсәрләри дә язмышдыр.

Азәрбайчанда сосялист ингилабынын гәләбәсиндән сонра яранан илк совет драмалары ичәрисиндә А. Шаигин «Илдырым» п'еси дә нәзәри чәлб эдир. Русияда 1917-чи ил феврал ингилабы әрәфәсиндә кенишләнмәкдә олан ингилаби һәрәкатдан илһам алан драматург, бу мүбаризәләрдән мараглы сәһнәләр вермишдир. Сәфи бәйин һәддини ашан истисмары, әйш-ишрәтлә мәшғул олан Шүкүр бәйин зүлмү, бунлары мүдафиә эдән начальникин силаһлы гүввәләрини ишә салмасы синфи мүбаризәнин кетдикчә кәркинләшмәсинә, шәһәрдә башланан ингилаби һәрәкатын кәндә дә йайылмасына сәбәб олур. Әдиб вә онун гәһрәманлары инанырлар ки, «мәзлумларын гәлбиндә янан кин вә интигам илдырымы» ики башлы зүлм гарталыны яндырыб яхачаг, азад бир дүня гурулачагдыр. Ингилаби һәрәкат халг дүшмәнләрини ләрзәйә салыр. Шүкүр бәй: «Ингилаб олачағы йәгиндир», «бурадан гачмагдан башга чарәм йохдур» дейирсә дә мүвәффәг ола билмир. П'есин финалында ингилабын гәләбәси көстәрилир. Гырмызы байрагларла бәзәнмиш сәһнәдә «яшасын ингилаб!» кими шүарлар нәзәри чәлб эдир. Азадлыг мейданында гурулмуш халг мәһкәмәсиндә башга начальник олмагла чар мә'мурларыны, һабелә Шүкүр бәй вә Сәфи бәйи мүһакимә эдирләр. Синфи мүбаризә вә онун инкишафы нәтичәсиндә күчләнән ингилаби һәрәкат п'есдә йүксәк бәдии формада өз ин'икасыны тапмаса да, отуз ил габаг, ингилаби мөвзуда совет п'есләринин чох аз олдуғу бир дөврдә бу әсәрин тарихи ролу олмуш вә сәһнәмиздә мүвәффәгиййәтлә нүмайиш этдирилмишдир.

А. Шаигин «Нүшабә» п'еси М. Әзизбәйов адына Азәрбайчан Дөвләт Драм Театры сәһнәсиндә көстәрилмишдир. Бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәвинин 800 иллик юбилейи әрәфәсиндә «Шәрәфнамә» поэмасыны тәрчүмә эдән А. Шаиг, бөйүк сәнәткарын мөвзуларындан илһам алараг «Нүшабә» әсәрини язмышды. Узаг кечмишимиздән бәһс эдән бу драмада вәтәнпәрвәрлик, ядәлли ишғалчылара гаршы мүбаризә, халг мәнафеини мүдафиә кими мәсәләләр драматургун диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Эйни хүсусиййәти М. Ф. Ахундовун мәшһур «Алданмыш кәвакиб» повести әсасында язылан «Шаһ Аббас, яхуд алданмыш улдузлар» п'есиндә дә көрүрүк. Бурада шаһ зүлмүнә гаршы халгын арзу вә истәкләрини тәмсил эдән әдаләтли бир дөвләт башчысыны һакимиййәтә кәтирмәк кими демократик фикирләр драманын идеясыны тәшкил эдир.

А. Шаигин бөйүк хидмәтләриндән бири дә ушаг әдәбиййаты саһәсиндәки ардычыл фәалиййәтидир. Бу саһәдә чалышан дикәр язычыларымыза нисбәтән А. Шаигин бир сыра үстүнлүкләри вардыр. О, поэзия, нәср, драматуркия саһәсиндә, мүхтәлиф жанрларда әлли илә яхындыр ки, нәзәри чәлб эдән ушаг әсәрләри яратмагдадыр. Бу әсәрләр өз садәлийи, бәдиилийи вә ушаг психолокиясына уйғунлуғу илә бу саһәдә чалышан башга язычыларымыза нүмунә олмушдур. Тәчрүбәли бир мүәллим олан язычы ушаглары марагландыран мөвзулары сечмәк, онлара уйғун форма тапмагда чәтинлик чәкмәмишдир. О, халг нағылларын-

дан, әфсанәләрдән, зәрбмәсәлләр вә аталар сөзләриндән кениш истифадә едиб орижинал һекайәләр, шеирләр, тәмсилләр, п'есләр языр. Мәктәбә гәдәр вә мәктәб яшлы ушаглар үчүн яздыгы әсәрләрлә кәнчләр үчүн яздыгы әсәрләри мүгайисә етдикдә педагог-әдибин ушагларын яш вә билик сәвиййәләрини нә гәдәр дүрүст мүәййәнләшдирдийи айдынлашыр.

А. Шаиг ушагларда елмә, маарифә, мәктәбә һәвәс оядыр, онларын дүзкүн тәрбийәсиндә мәктәбин, валидейнин үзәринә дүшән вәзифәләрдән данышыр. Ушагларда вәтәнә, халга вә аиләйә мәһәббәт оятмаг гочаман әдибин әсәрләриндә әсас ер тутур. Язычынын мөвзууна зәһмәтә һәвәс, ихтирачылыгла мәшғул олмаг, тәбиәтин сирләрини өйрәнмәк, интернасионалист олмаг кими коммунист тәрбийәсинин тәләбләринә уйгун мәсәләләр дә дахилдир. Бунунла бирликдә шаирин, кечмиш чәмиййәтин галыгларына гаршы — дини мөвһумат, ловғалыг, фәрдиййәтчилик, оғурлуг әлейһинә язылмыш әсәрләри дә тәрбийәви әһәмиййәтә маликдир.

75 яшлы А. Шаиг енә дә языб-ярадыр. Сон илләрдә о, «Сечилмиш әсәрләри»ни чап етдирмиш, «Араз» романынын ени нәшрини һазырламыш, ингилабдан әввәлки вә сонракы һәят вә ярадычылыгы илә әлагәдар олан мараглы хатирәләрини тамамламышдыр. Гочаман әдиб һазырда «Әсримизин гәһрәманлары» романы үзәриндә енидән ишләмәкдәдир.

А. Шаигин сон заманлар тамамладыгы «Көһнә дүня» һаггындакы хатирәләри дә марагла охунур. Бурада ингилабдан әввәлки Тифлис вә Бакы мүһитинин характер, типик сәһнәләриндән зәнкин мә'лумат верилир.

Абдулла Шаигин әдәбийят, инчәсәнәт вә педагокика саһәсиндәки фәалиййәти партия вә һөкумәтимиз тәрәфиндән йүксәк гиймәтләндирилмишдир. Азәрбайчан ССР Али Советинин Рәясәт Һей'әти она әмәкдар инчәсәнәт хадими кими шәрәфли бир ад вермиш, һөкумәтимиз ону Ленин ордени илә тәлтиф етмишдир.

Биз гочаман әдибимизин 75 иллик юбилейиндә она чан сағлыгы арзу едир, ени-ени әсәрләр язмаг ишиндә бөйүк мүвәффәгиййәтләр газанмасыны истәйирик.

★

ӘҺӘД ҺҮСЕЙНОВ

Мир Чәлалын һекайәләри

Хошбәхт совет һәятынын әзәмәтини дуймаг вә көстәрмәк Мир Чәлалын енилийә һәср етдийи очеркләр үчүн дейил, һәмчинин 30-чу илләрдә яздыгы һекайәләрин мүһүм бир гисми үчүн дә характерикдир. Язычынын очеркләри ени һекайәләр үчүн чохлу һәят материалы вермишдир.

Совет аиләләринин хошбәхтлийинә һәср олунмуш һекайәләрдә һәлә дә мүәййән дәрәчәдә очеркләрин—бәдии йүксәклийә галдырылмамыш һәят мүшаһидәләринин әсәри галса да, бу һекайәләр һисс, әһвал-руһиййә е'тибарилә ени вә тәравәтлидир. Мисал үчүн «Сынаг күнү» һекайәсини көтүрәк.

Севмәк, мүбаризә апармаг еһтирасы күчлү олан бир кәнч кәндә кәлир вә илк кечәдән голчомаглара гаршы мүбаризә апаран кәнд фәалларына гошулур. Онун «биз сөйүд көлкәләри алтында дейилик, ай ишыгы ичиндә үзмүрүк. Биз инди бир гәлбдә бирләшәрәк дүшмән габагына чыхмышыг» сөзләри мүбаризә әһвал-руһиййәсини яхшы ифадә едир.

Һекайәнин бәдии мәнтиги тәләб едир ки, сынаг күнү синфи дүшмәнә гаршы амансыз мүбаризә күнү олсун. Лакин сонра мә'лум олур ки, «Дирәкли кәнди дүшмәнләрини чохдан мәһв етмишдир, бу гәдәр һазырлыг исә анчаг сайыглыгы артырмаг, гүввәләри йохламадан кечирмәк үчүн имиш?!

Көрүндүйү кими бу һекайәнин гәһрәманы анчаг сөз пәһливаныдыр. О, һәят һаггында одлу нитгләр дейә билир. О, дейир ки: «Күндүзләри одлу мәһәббәт кими гәлбимә гатдым. Күнәшдән япышыб торпага сөйкәндим» (сәһ. 227) вә яхуд: «Бизә тәслим олан мәһәббәтин һәр парчасындан, һәр кушәсиндән бир һәят, севинч, шәнлик, сәадәт гопармаг, ширин кәнчлик күнләримизин һәр бирини бөйүк кәләчәйә доғру йүксәлән пилләләр етмәк истәйирәм». Лакин кәлишли көзәл олан бу сөзләри әмәли шәкилдә һәята кечирмәк вахты кәләндә һекайә зәифләйир.

Мир Чәлалын, үмумхалг байрамы олан сечкиләрә һәср олунмуш бир нечә һекайәси вардыр: «Бадамын ләззәти», «Нанәнин һүнәри», «Һикмәтдән хәбәр». Али Советә сечкиләрә һазырлыг дөврүндә халгын үмуми севинчи, үрәклә тәрәннүм олунан бу һекайәләрдә фәһләләрин, кәндлиләрин вә зиялыларын әмәкдашлыгы, достлугу вә гаршылыглы е'тимад һисси илк плана чәкилмишдир. Бу әсәрләрдә халгын ярадычылыг гүдрәтинә, онун бөйүк мә'нәви имканларына түкәнмәз бир инам вардыр. Сечки заманы нәинки яшлылар, һәтта кәнчләр дә бу үмумхалг байрамында даһа яхындан иштирак етмәк истәйирләр. Һүнәр дә («Нәнәнин һүнәри») белә кәнчләрдәндир. Лакин атасы она тәсәлли верир ки: «Сән дүня совет республикаларынын бир чох сечкиләриндә нитг дейәчәксән». «Нәнәнин һүнәри» һекайәсиндә сечилмәйин мәс'улиййәтини Нәнәнин тәдричән дәрк етмәси, сечмәйи һеч кәсә е'тибар етмәмәк мейли, һәр чүр имкандан истифадә етмәйә чалышан дүшмәнләрә нифрәти инандырычы көстәрилмишдир. Ени инсанын формалашмасы мәсәләсинә һәср олунмуш «Бадамын ләззәти» һекайәсиндә дә инсанлары дәйишдирән амил—енилик һиссидир. Ба-